

Әтейбекова Н. Т.¹, Садықова Р. К.²

¹магистр, аға оқытушы Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, e-mail: nurzyaa@mail.ru,

²филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: roza.sadikova@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ИРАН ЭЛЕМЕНТТЕРІ (ҮЙЛЕНУ ТОЙЫ)

Мәдениет – бүкіл адамзаттың тарихында жасалған материалдық және рухани байлықтың негізі. Мәдениет термині әлеуметтік жағынан ұрпақтан-ұрпаққа маңызды рәміздер, идеялар, құндылықтар, әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер, салт-дәстүрлер мен адамдардың өмір сүруі нормалары мен ережелеріне байланысты белгілі бір жиынтық. Мәдениет сананың, білім мен тәрбиенің, қоғамның жаңашыл даму кезеңіндегі дәрежесін көрсетеді.

Аталмыш мақалада қазақ және иран халықтарының тұрмыс тіршілігінде кездесетін элементтер соның ішінде, үйлену тойы жайында жазылған. Мақалада екі туыстас халықтың салтында маңызды саналатын үйлену тойының ерекшеліктері, ұқсастықтары және өзіндік ұлттық нақышта тойлануы жайында мәліметтер берілген. Қазақ мәдениетінде кездесетін иран элементтерінің болуы – діні мен мәдениеті бір елдің ұзақ жылдар бойы байланыстың айғағы.

Түйін сөздер: мәдениет, үйлену тойы, ұқсастықтар, рухани, иран элементтері, салт-дәстүр

Ateibekova N.¹, Sadykova R.²

¹senior teacher of Persian language of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and Word Languages, Almaty city, Kazakhstan

²candidate of Philology, Science Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city, Kazakhstan

Iranian elements in the Kazakh culture (Wedding)

Culture is the basis of the material and spiritual wealth created in the history of mankind. The term culture refers to a specific set of socially acquired and

transmitted from generation to generation meaningful symbols, ideas, values, customs, beliefs, traditions, norms and rules of behavior by which people organize their livelihoods. Culture reflects the degree of consciousness, education and upbringing, as well as the stage of development of society.

This article explores the similarities of the Kazakh customs and Iranian peoples, namely the wedding. The article describes the features of the wedding in detail. Iranian elements in the Kazakh culture testify to the long-standing relations of culture and religion of two countries.

Key words: culture, wedding, similarities, spirituality, Iranian elements, tradition

Әтейбекова Н. Т.¹, Садыкова Р. К.²

¹магистр, ст. преподаватель, Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, e-mail: nurzyaa@mail.ru

²кандидат филологических наук, Казахский государственный женский педагогический университет, roza.sadikova@mail.ru.

Иранские элементы в казахской культуре (Свадьба)

Культура – это основа материального и духовного богатства, созданного в истории человечества. Термином культура обозначается определенная совокупность социально приобретенных и транслируемых из поколения в поколение значимых символов, идей, ценностей, обычаев, верований, традиций, норм и правил поведения, посредством которых люди организуют свою жизнедеятельность. Культура отражает степень сознания, образования и воспитания, а также стадию развития общества.

В данной статье рассматриваются сходства обычаев казахского и иранского народов, а именно о свадьбе. В статье подробно рассказывается об особенностях свадьбы. Иранские элементы в казахской культуре свидетельствует о давних связях культуры и религии двух стран.

Ключевые слова: культура, свадьба, сходства, духовность, иранские элементы, традиция

Kіріспе

Иран өркениеті мен мәдениеті ерте заманнан осы кезеңге дейін өзінің құндылығын жоғалтпады. Исламияттан бұрынғы дәуірлерден келе жатқан Иран мәдениетінің ықпалдары, Иран жері мұсылман өркениетінің белді

орталықтарының біріне айналған соң да жалғасқан. Көне Иран дәстүрлері, наным-сенімдерінің пішіні өзгеріп, исламдық сипат алды.

Әр халықтың өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, әдет-ғұрпы, салт-санасы болады. Қоғамдық өмірдің экономикалық өсуіне орай, халықтың әл ауқатының жақсаруына байланысты, халықтың әдет-ғұрпы, салты барынша жаңашаланып өзгеріп отырады.

Қазақ мәдениетінің рәміздерге толы бір саласы адамның өмірінің биік белесі – үйлену тойы. Қазақ халқының үйлену тойы туралы айта отырып, кейбір салт-дәстүрлер ұмытылып бара жатқандығында айтып өтпеске болмайды, десекте кейбір дәстүрлер әлі де өз орнын жоғалтқан жоқ. Біздің қазақ халқында үйлену тойына байланысты тамаша салт-дәстүрлеріміз бар, дегенмен кейбір салт-дәстүрлер қазақтың әр тойында қолданады. Айтар болсақ: құда түсу, қоржын апару, той мал беру, құйрық бауыр жегізу, өлі тірі беру, жасау әкелу, бет ашар, той бастар, бата беру, қыз алып қашу, арқан керу, табақ тарту.

Негізгі бөлім

Құда түсу, қыз айттыру- халқымыздың ежелден келе жатқан салтының бірі. Жігіт жағы қалыңдық үйіне жаушы жіберіп, ата-анасының ризашылығын алған соң құда түсуге барады. Құда түсу барысында той өткізу уақыты, қалың мал көлемі және т.б. белгіленеді. Алдағы тойдың осындай ресми жағы аяқталған соң, әртүрлі ойын-сауық түрлері өткізіледі. Халқымыздың дәстүрлі мәдениетінің құпия қойнауларына терең үңілсек ондағы әрбір әрекеттің дүниетанымдық мәні, кез-келген іс-қимылдың рәміздік сипаты бар екенін көреміз. Құда күту барысында құдалардың үстіне су құюуы немесе өзен суына шомылдыру сияқты рәміздердің орын алғандығын Ә.Т. Төлеубаев өз еңбегінде атап көрсетеді [1, 117б].

Аталған рәміздің магиялық мәні бар екендігі күмән тұғызбайды. Бұл рәсім көне дүниетаным, наным-сенім жаңғырығы және ислам идеологиясы үстемдік еткен дәуірде ол ойындық мәдениет элементі ретінде сақталған. Ал оның түп-тамыры, терең зороастризм идеологиясымен байланысты. Суға шайыну-зороастризмдегі басты діни рәсімдердің бірі. Суға шайыну рухани тазарудың рәмізі. Исламдағы дәрет алу да осы зороастризмдік рәсіммен үндес болып келеді.

Жігіт жағы қалыңдықтың туыстарына «өлі-тірісін» береді. Өлтіріге берген мал бата жасалып, құрбандыққа шалынады. Бата жасау рәсімі сонау зороастризмдік дәстүрден бастау алады. М. Бойс зороастрлықтардың дұға оқымай малды ешқашан құрбандыққа шалмайтындығын айтады [2, 11б].

Және де жігіт пен қалыңдық ата-аналарының босағасын алғаш рет аттағанда ошақтағы отқа май құяды. Бұл өте көне дәстүр, ол зороастризмнен бұрын пайда болған және ата-текке табынумен байланысты. Сондай-ақ үйлену кезінде неке суын ішу рәсімі де бар. Бұл рәсімді де зороастризм нышандарынан да көруге болады. Алайда, бұл дәстүрдің қайдан тамыр алатынын дәл айту мүмкін емес. Е.Т. Кагоровтың айтуынша, бұл рәсім мұсылман халықтарынан басқа халықтар арасында да кең тараған. Бұл

рәсімнің рәміздік мәнін түсіндіруде қалыптасқан бір ортақ пікір жоқ. Біреулер ол жас жұбайларға тату-тәтті өмірді қамтамасыз етеді десе, басқалары неке суы неке адалдығын бұзған адамды жазалайды деп түсіндіреді. Алайда қазақ халқына бұл рәсімде зороастризмдік түсінік жақын болып келеді.

Су зороастризмде өзінің маңызы жағынан отқа жақын тұрған стихия, ол күдіретті. Сумен емдеу, ұшықтау, үшкіру сияқты халықтық медицина тәсілдері су күдіретін, киелі табиғатын мойындауға негізделген. Бұл барлық халықтарға тән нәрсе. Мысалы, христиан дініндегі суда шоқыну т.б. келтіруге болады. Осы архаикалық түсінікке сәйкес неке суын ішу жас жұбайларды және олардың ұрпақтарын жамандықтан, ауру-сырқаудан сақтасын дегенді білдіреді. Екіншіден, неке суына салынған қант пен тұз болмыстағы дуалистік бастауларды, жарық пен түнекті, ыстық пен суықты, күн мен түнді, аталық пен аналық бастауларды рәміздейді. Неке суы болмыс бірлігінің тұтастығының рәмізі. Үшіншіден, қант пен тұз жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қайғыны білдіріп, екі жастың өмірдің ыстығы мен суығын бірге көріп, ауыртпалығын бірге көтеріп, қуанышта да бірге болуының кепілі болып табылады.

Иә, қай халықта болмасын үйлі-баранды болып, үйлену тойын өткізу әрбір адам үшін маңызды сәттердің бірі. Балаларының отау, шаңырақ көтеруі ата-аналар үшін үлкен қуаныш. Шаңырақ бақыт пен құт-берекенің, ұрпақ жалғасудың нышаны болғандықтан ерекше қасиетті саналады.

Иран мәдениеті мен қазақ мәдениетінен көрінетін ұқсас элементтің бірі – жастардың 13 жаста тұрмыс құруы. Бала ер жетіп, қыз балиғатқа толған шақта әрбір ата-ана «ұлын ұяға, қызын қияға қондыруы» парыз. Қазақта «балиғат» деп 13-ке толған қыз баланың жасын атайды. Бұл парсы сөзі «балеғ» яғни «ер жету, белгілі бір жасқа келу» деген мағынаны білдіреді. Парсы және қазақ тілінде де бұл сөз осындай мағынада қолданылады. Ал, осы жастағы ұл баланы «ер жетті» деп атайды. Қазіргі кезде қазақ тілінде «балиғат» сөзі «кәмелетке толу» деп қолданылады. Халық түсінігі бойынша жастарды неғұрлым ерте үйлендірсе, жағымсыз қылықтардан аулақ болып, ұрпағы көп, дені сау, мықты болып қалыптасады деген. 13 жастан асқан соң, исламның шарият ережелері бойынша адам пенделік істерге барып, күнәһарлық жасай бастайды деп танылады. Сондықтан, қыз баланы 13-14 жасында, ұл баланы 14-15 жасында үйлендіретін болған. Үйлену салтының осы аталған дәстүрлі бітімі негізінен XX ғасырдың орта шеніне дейін Қазақстанның әр жерінде және шет елде тұратын қазақтар арасында некен-саяқ сақталып келді. Бұл дәстүр парсылар арасында әлі де болса сақталған. Мысалы, Йазд қаласында ер балалар 17 жаста, ал қыз балалар 14 жасында тұрмыс құрады. Ал, Керманда жас қыздар 13 жастан бастап тұрмыс құруға ұмтылады екен [3, 40-41бб.].

Ілкі замандардан бері қазақтар, бергісі ауыл-аймақ шет-шекарасының тыныштығы, арғысы хандық немесе мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында көрші ру-тайпалар немесе мемлекеттермен туыстық, меймандостық қатынас орнатуға талпынған. Ондайда, «үйірі басқаны нөкта

қосады, атасы басқаны неке қосады» және «ұлыңды ұрымға, қызыңды қырымға» деп қыз алып, қыз берісуді жөн санаған.

Үйлену салты туралы сөз қозғағанда «қалыңмал беру» рәсіміне ерекше мән беріледі. Бұл рәсімді екі ел мәдениетінен де көруге болады. Қалыңмал беру қазақ халқы арасында да және парсы мәдениетінде де байырғы заманнан келе жатқан салт. Бұрынғы кездері қазақтар қалыңмалды ірі қарамен белгілеген, ал қазіргі таңда қыздың жасауына кіретін түрлі жиһаздар, ыдыстар, төсек-орын, кілем, әшекейлер және т.б. әртүрлі бағалы дүниелер беріледі. Иран мәдениетінде байырғы заманнан қазірге дейін қалыңмалға жиһаздар, тұрмыстық техникалық құрылғылар беріліп келеді.

Иран мәдениеті мен қазақ мәдениетіндегі ұқсас элементтердің бірі-қыздың тұрмыс құрар алдында әке батасын алуы. Бұрынғы кездері иран мәдениетінде қыздың туыстары қызды болашақ күйеуінің үйіне атпен шығарып салған. Қыз болашақ үйіне міндетті түрде әкесінің батасын алып қана кететін болған. Қазақ мәдениетінен де бұл элементті көруге болады. Қыз ұзату кезінде қызға бата беру арқылы қызға рухани күш жігер беріп, бақыт тілеген. Қазақ халқының ұлттық мәдениетінде батаның орны ерекше.

Иран мәдениетінен де қазақ мәдениетінен де жастарға арнап қой сойылып, жастарға бата беру элементін көруге де болады. «Қыз әкесі келіссе, қой сойылып, бата оқылады. Содан кейін құда түсер тойы басталады. Тойдың ауқымы қыз жағының әл-ауқатына байланысты, ол бір күнде бітуі немесе бірнеше күнге созылуы мүмкін» деп жазады қазақ әдет құқығын жинап, зерделеген П. Маковецкий салт-дәстүр жөніндегі жазбаларында. [8, 86.].

«Қызың жақсы болса – өрісті болар тұрағы» деп қазақ халқы бұрынғы заманнан қыз тәрбиесіне аса мән берген. Қызды жат жұрттық деп тәрбиелеген қазақ халқының мәдениеті және иран мәдениетінен де қыз тәрбиесіне ерекше мән бергендігін көруге болады.

Үйлену салты негізінен құдалық, үйленуге дайындықтар, той және тойдан кейінгі әдет-ғұрыптардан құралады. Екі жастың бас қосып, отбасын құруы ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша құдаласудан басталады. Қазақтар, әдетте, «тең-теңімен, тезек қабымен» деген қағида бойынша ежелден сыйласатын, аралас-біліс, әлеуметтік деңгейі өзімен шамалас адамдармен құдаласатын болған. Қазақта құда болудың бірнеше түрі болған. Осындай т.б. жағдайларға байланысты құдалықтың «бел құда», «бесік құда» және «қарсы құда» деген негізгі түрлері қалыптасқан.

Бел құда. Өзара таныс-біліс, дос-жаран адамдардың әйелдері бірдей құрсақ көтеріп жүрген болса, ондай адамдар алдын-ала уағдаласатын болған. Яғни, бірінен ұл, бірінен қыз туса достар бел құда атанатын болған. Ал, бірыңғай қыз немесе ұл туса, әке-шешелерінің достығын жалғастырып, жолын бөлісетін болған. Мұны қазақтар «қарғыбау» дейді.

Бесік құда. Балалары бесікте жатқанда кейбір ниеттес адамдардың құдаласуын «бесік құда» деп атайды. Бұлайша құдаласу орташа дәулетті адамдар арасында болып, берілетін қалыңмал мөлшері әдеттегіден едәуір төмен және қалыңмалды ерте бастан-ақ, ақырындап төлеп отырған. Құдаласудың бұл түрі күні бүгінге дейін сақталған деуге боларлық.

Қарсы құда. Бір-бірімен өзара қыз алысып, қыз беріскен қат-қабат құдаларды атаса, қарсы құдалықтың тағы бір түрі – қыз алған жақ қыздың қалыңмалын төлеуге шамасы келмесе, қалыңмал орнына өз жағынан бір қыз берген.

Бұл салттарды иран мәдениетінен де көруге болады. Иран халқы да әлі дүние есігін ашпаған сәбилерді атастырып қоятын болған және әлі кәмелет жасқа толмаған екі сәбидің атастырылуын көруге болады. Яғни қазақтар арасындағы «бел құда» мен «қарсы құда» түрін иран мәдениетінен де көруге болады.

Иран мәдениеті мен қазақ мәдениетіндегі үйлену, некелесу кезінде кездесетін (құдаласу кезінде, қызды ұзату, молдаға некесін қидыру, некелесу кезіндегі отқа май құю және т.б.) элементтердің болуы екі ел мәдениетіндегі салт-дәстүрлердің ұқсастықтарын білдіреді.

Қорытынды

Жалпы, құда түсу салтынан екі мәдениетке ортақ, ұқсас элементтерді көруге болады. Ирандық салт-дәстүрлерді ең алғаш зерттеушілер Мери Бойс, Куруш, Киюмарс Фалахи, Жамал Ансари, Ричард Фрай және т.б. ирандық салт-дәстүрлерге көп зерттеулер жасаған.

Зерттеу барысында анықталғанындай, парсыларда үлкен тойдың алдында күйеу келгенде қыз жағы оған тиыннан шашу шашқан. Яғни, «шашу» ырымын қазақ мәдениетінен де көруге болады. Сондай-ақ жас келіннің аяғының астына ақ бұл төсеп, артынан одан жыртыс жасап жастар жұғысты болсын деп бөліп алатын заң, жастарды арнайы шөптердің түтінімен аластау, жастардың бірге айнаға қарауы, бір-бірінің ерніне бал жағуы, келіннің жігіт үйіне барар шеруінде алдыда от ұстап жүрушілердің болуы – осылардың бәрі де парсылық дәстүрлер [3, 40б]. Ал, осы дәстүрлер ішінен қазақ халқы арасында орындалатыны жас келіннің аяғының астына ақ бұл төсеп шығарып салуы. Қазіргі таңда қазақтар арасында «қыз ұзату» тойынан бұл дәстүрдің кең етек алғанын көруге болады. Ирандық салт-дәстүрлерден бастау алатын зороастрлық элементтер қазақ мәдениетінде кездеседі. Ал қазақ-парсы әйелдерінің салт-дәстүр ұстанудағы ұқсастықтары мұсылмандық немесе ислам дінінің нышаны болып табылады.

Үйлену салты екі ел мәдениетінде де негізінен құдалық, үйленуге дайындықтар, той және тойдан кейінгі әдет-ғұрыптар сияқты бөліктерден тұрады. Жалпы алғанда, қазақ мәдениеті мен иран мәдениетіндегі үйлену салтында жекелеген детальдардың өзгерістерге ұшырауын есептемегенде, үйлену салтының сыртқы, дәстүрлі бітімі сақталған деуге болады. Шейіттер заңы бойынша некелесетін иран халқының мәдениеті мен қазақ мәдениетінен ұқсас мәдени элементтердің кездесуінің өз себептері бар. Себептің мәні тарих қойнауында жатыр. Егер біз тарихқа терең үгілсек оның дәлелін таба аламыз.

Қазіргі таңда иран және қазақ мәдениетіндегі ұқсастықтарды осы тақырыпта жазылған мақалалар, кітаптардан тыс түрлі фильмдерден де

көруге болады. Мысалы ретінде Қазақ және Иран мәдениетіндегі ұқсас элементтерді 1996 жылы жарық көрген Иранның атақты кино түсірушісі Мохсен Махмалбафтың «Габбех» киносынан да анық көруге болатынын айтуға болады. Аталмыш кинодан екі мәдениетке ұқсас мәдени элементтерді байқауға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Жәнібеков Ө.Ж. Қазақтың әдет- ғұрып, салт- дәстүрлері. – Алматы: 2002ж. –117б.
2. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва: Наука, 1985ж. – 11 б.
3. خانواده ی ایرانی. در دوران پیش از اسلام. علی اکبر مظاہری. تهران 1377-ص 40، 41 – ص.
4. تاریخ فرهنگ ایران. فرهنگ قزاقستان در ایران. www. gooya. com- 2012.
5. Рубинчик Ю.А. Персидско-Русский словарь.-Тегеран.
6. عابدینی م.ح. سیمای فرهنگی قزاقستان. تهران. بین المللی الهدی. 1384. - ص 75-76.
7. سرزمین و فرهنگ ایران. عبدالحسین سعیدیان، تهران 1383، ص-300
8. Маковецкий П. Қазақтардың заң орына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар / Қазақы неке (салт-дәстүр жөніндегі жазбалар) / Орыс тілінен аударған Б. Қожабекова. – Алматы: Жалын, 1994. – 8 б.

References:

1. Zhanybekov U.Zh. (2002) Traditions and customs of the Kazakh people. – Almaty -117h.
2. Boise M. (1985) Zoroastrianians. Verification and ablution. Moscow: Nauka, - 11 p.
3. Iranian family.(1998) In the pre-Islamic era. Ali Akbar Mazaheri Tehran 1998 - p. 41.40 - p.
4. History of Iranian culture0 (2012). Culture of Kazakhstan in Iran www. gooya com
5. Rubinchik Yu.A.(1994) Persian-Russian dictionary. -Tehran.
6. فرهنگ ایران www. http://irankultura.ru-

